

3. Неразгаліванасць бікампанентных СГ – вынік замкнутага, аднаактнага словаўтварэння, мінімальнай словаўтваральнай актыўнасці зыходных слоў, няпоўнай рэалізацыі валентнасцей матывавальнай асновы ў працэсе словаўтварэння.

4. Бікампанентныя СГ – вынік унутры- і міжкатэгарыяльнага словаўтварэння. Яны прадстаўляюць сабой пэўныя структуры, у аснове класіфікацыі якіх ляжыць лексіка-граматычны характар матываваных і матывавальных слоў.

5. Характар адносін паміж матываваным і матывавальным словамі ў структуры гнязда можа быць аднатыпным і рознатыпным.

6. У бінарных СГ дэрываты выконваюць наступныя функцыі: служаць найменнямі рэалій навакольнай рэчаіснасці, з’яўляюцца канкрэтнымі структурнымі элементамі СГ, у сістэме словаўтварэння ўваходзяць у тыпавыя СГ, мадэлі, структуры.

7. З улікам словаўтваральнага інвентару дэрываты размяркоўваюцца па наступных групах: прэфіксальныя ўтварэнні – 36 (Пм – 6, Дз – 18, Пс – 12), суфіксальныя – 263 (Н – 140, Пм – 14, Дз – 68, Пс – 41), постфіксальныя – 41 (дзеясловы), складаныя словы – 8 (Н – 1, Пм – 3, Пс – 4), субстантывіраваныя словы – 9 (назоўнікі)³.

8. Афіксы, якія прымаюць удзел ва ўтварэнні назоўнікаў, дзеясловаў, прыслоўяў, выконваюць пэўныя функцыі, а іменна: мадыфікацыйную (прэфіксы, суфіксы, постфіксы), класіфікацыйную, структурную (суфіксы), рэлятыўную (інтэрфіксы) – і рэалізуюць чатыры асноўныя тыпы СЗ – мадыфікацыйнае, мутацыйнае, транспазіцыйнае, злучальнае.

9. У двухчленных СГ звужаная семантычная прастора. Значэнне матывавальнага слова ўваходзіць сэнсавым стрыжнем у значэнне матываванага слова, пры гэтым 1) лексічнае значэнне матываванага слова тоесна значэнню матывавальнага, але дэрываты адрозніваюцца ад матыватараў прыналежнасцю да іншай частцы мовы; 2) лексічнае значэнне матываванага слова не тоесна значэнню матывавальнага.

10. Дэрываты галоўным чынам монасемічныя. Многазначнасць асобных утварэнняў – вынік полісеміі матывавальнага слова ці СФ.

11. Найбольш разнастайныя па дэрывацыйнай семантыцы назоўнікі. Найбольш рэгулярныя аддзеяслоўныя і адад’ектыўныя субстантывы са значэннем абстрактнага дзеяння і прыметы, дзеясловы і прыметнікі са значэннем колькаснай мадыфікацыі. Найбольш частотныя сінтаксічныя дэрываты.

Такім чынам, бінарныя СГ уяўляюць сабой замкнутыя мікрасістэмы. Аднак замкнутасць і закрытасць іх адносных, таму што граніцы СГ гібкія і пад уплывам інтра- і экстралінгвістычных фактараў магчыма далейшае развіццё СГ.

¹ Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. У 2 т. М., 1990. Пра прыныцы адбору і аналізу матэрыялу гледзі: Леановіч В.Л. Бікампанентныя адсубстантывы ў словаўтваральным гнёзды ў сучаснай рускай мове // Весн. Беларус. ун-та. Сер.4. 1997. №2.

² Тут і далей выкарыстоўваюцца наступныя стылістычныя паметы: спец. – спецыяльнае, кніжн. – кніжнае, устар. – устарэлае, абл. – абласное, праст. – прастамоўнае, разм. – размоўнае.

³ Дзе Пм – прыметнік, Н – назоўнік, Дз – дзеяслоў, Пс – прыслоўе.

І.Л.ВАЛОШЧЫК

ЛІНГВІСТЫЧНАЯ РЭФЛЕКСІЎНАСЦЬ, ТРАНЗІТЫЎНАСЦЬ, СІМЕТРЫЧНАСЦЬ

Лінгвістыка, як і ўсе навукі, мае ўласны катэгарыяльны апарат, часткова выкарыстоўваючы агульнафіласофскія катэгорыі. Толькі ў некаторых навуковых лінгвістычных даследаваннях паслядоўна выкарыстоўваецца матэматычны і філасофскі катэгарыяльны апарат.

Матэматызацыя прадстаўленняў, у прыватнасці тэарэтыка-мноснае адлюстраванне лінгвістычных аб’ектаў розных узроўняў, палягчае ўвод фак-

таў у камп'ютэр. Язык-сістэма ўяўляе сабой несумненную іерархію мностваў, падмностваў, падпадмностваў і г. д. Таму тэорыя мностваў у прымяненні да мовы дазваляе выявіць яе важныя ўласцівасці, у прыватнасці лінгвістычныя рэфлексіўнасць, транзітыўнасць, сіметрычнасць.

Найбольш поўнае ў матэматычным плане прадстаўленне аб уласцівасцях рэфлексіўнасці, транзітыўнасці, сіметрычнасці дадзена П.С.Аляксандравым². Правамернасць выкарыстання такіх паняццяў у якасці лінгвістычных тэрмінаў абаснавана ў манаграфіі У.А.Карпава «Язык как система».

Прадстаўляючы рэфлексіўнасць як новую лінгвістычную катэгорыю, прывядзем яе азначэнне. Рэфлексіўнасць – гэта эквівалентнасць некаторых элементаў самім сабе, г. зн. тоеснасць па якім-небудзь зададзеным прыметам. Рэфлексіўнасць у тэрмінах сіметрыі – гэта сіметра-асіметрыя формы і зместу, г. зн. захаванне адных прымет і страта другіх пры некаторых змяненнях у сістэме.

У манаграфіі У.А.Карпава даказана, што для вывядзення рэфлексіўнасці як уласцівасці патрэбна мінімум два аб'екты: рэфлексіўны і нерэфлексіўны, таму што наяўнасць якой-небудзь уласцівасці ў аднаго аб'екта лепш усяго выяўляецца пры яе адсутнасці ў другога аб'екта. Пакажам магчымасць прыкладання ўласцівасці рэфлексіўнасці ў дачыненні да языкавога матэрыялу на розных узроўнях.

На ўзроўні фанетыкі рэфлексіўнасць магчыма разглядаць як пастаянную аднесенасць якога-небудзь элемента да пэўнага падкласа. Так, гукі дзеляцца на галосныя і зычныя (і тады галосныя *а, о, у, і* належаць аднаму падмноству). Унутры падмноства *о* і *у* рэфлексіўны па прымеце рада і да т.п.

Па-другое, рэфлексіўнасць звязваецца з працэсамі вымаўлення слоў, калі аб'екты могуць быць як рэфлексіўнымі, так і нерэфлексіўнымі. Разгледзім працэс аглушэння-азванчэння зычных гукаў і пакажам яго рэфлексіўна-нерэфлексіўны характар. Як вядома, у маўленні гукі ў ізаляваным стане амаль не сустракаюцца, таму неабходна выявіць, як гукі уздзеінічаюць адзін на другі, як змяняецца артыкуляцыя аднаго гукі ў залежнасці ад артыкуляцыі другога.

Як вынікае з азначэння, рэфлексіўнасць ёсць тоеснасць элемента самому сабе па аднаму ці некалькім прыметам. Кожны з зычных гукаў пры азначаных умовах можа быць як рэфлексіўным, так і нерэфлексіўным. Паколькі кожны з гукаў мае ўласны набор артыкуляцыйных прымет, то, будучы вымаўленым асобна, ён захоўвае свае якасці і эквівалентны, рэфлексіўны самому сабе. Але ў маўленні ў залежнасці ад яго агульных умоў (пазіцыі ў слове або з прычыны ўзаемадзеяння з другімі гукімі) гукі могуць захоўваць або страчваць сваю тоеснасць, рабіцца нерэфлексіўнымі сабе па аднаму або некалькім прыметам.

Працэсы асіміляцыі ўяўляюць сабой такія змяненні гукаў, пры якіх артыкуляцыя аднаго з іх прыстасоўваецца або цалкам супадае з артыкуляцыяй суседняга, г. зн. пры асіміляцыі суседнія гукі мовы становяцца падобнымі ў некаторых адносінах або цалкам. Асімілююцца звычайна гукі таго ж роду (галосныя з галоснымі, зычныя з зычнымі). У тэрмінах сіметрыі/асіметрыі адбываецца нішто іншае, як сіметрызацыя гукаў па адной або некалькім прыметам; пры гэтым гукі страчваюць ці захоўваюць сваю тоеснасць або рэфлексіўнасць.

Гэта адбываецца ў шэрагу выпадкаў, некаторыя з якіх мы праілюструем:

а) у канцы слова звонкія шумныя зычныя аглушаюцца, страчваюць сваю тоеснасць, становяцца нерэфлексіўнымі, выступаюць як глухія шумныя зычныя: *ро(г)а – ро(к), ду(б)а – ду(п)*;

б) у становішчы перад глухімі шумнымі зычнымі звонкія шумныя зычныя аглушаюцца, страчваюць сваю тоеснасць, становяцца нерэфлексіўнымі, выступаюць як глухія шумныя зычныя: *ско(б)очка – ско(п)ка, бере(з)а – бере(с)ка*;

в) у становішчы перад звонкімі шумнымі зычнымі глухія шумныя зычныя азванчаюцца і на іх месцы выступаюць звонкія шумныя зычныя: *(з)делать, (з)бить, о(д)бросить*.

Як відаць з прыведзеных прыкладаў, у многіх выпадках зычныя гукі ў па-току мовы змяняюць некаторыя са сваіх артыкуляцыйных прымет, часткова або поўнасьцю страчваючы сваю тоеснасць, становяцца нерэфлексійнымі сабе па адной або некалькім прыметам, але захоўваюць сваю тоеснасць і застаюцца рэфлексійнымі сабе толькі ў моцнай пазіцыі.

Тут жа патрэбна разглядаць і працэсы асіміляцыі, дысіміляцыі, гаплалогіі, діэрэзы, эпентэзы, метатэзы, паколькі сутнасць гэтых працэсаў заключаецца ва ўзаемаўплыве (узаемадзеянні) паміж артыкуляцыямі папярэдняга і наступнага гукаў.

Такім чынам, некаторыя палажэнні фанетыкі можна нанова сфармуляваць праз прызму рэфлексіўнасці-нерэфлексіўнасці. Супастаўленне фанемы і гука паказвае, што фанема як устойлівае прадстаўленне (эталон гуку) заўжды з'яўляецца рэфлексіўнай, а гук можа быць рэфлексіўным або нерэфлексіўным.

Разгледзім дзве іншыя класіфікацыйныя прыметы зычных: мяккасць і цвёрдасць. Традыцыйнае дзяленне на мяккія і цвёрдыя зычныя патрабуе ўдакладнення. У залежнасці ад пазіцыі фанемы ў канкрэтным слове, канкрэтнай словаформе (у першым выпадку маецца на ўвазе словаўтваральнае гняздо, а ў другім – элемент парадзігмы) можна гаварыць пра тры тыпы зычных фанем: толькі цвёрдыя; толькі мяккія; то цвёрдыя, то мяккія ў рамках аднаго кораня-ідэі, г. зн. прадстаўляецца магчымым паказаць рэфлексіўна-нерэфлексіўны характар фанем у залежнасці ад іх тоеснасці самім сабе па прымеце цвёрдасці-мяккасці.

Дзве прыметы: мяккасць (М) і цвёрдасць (Ц) дазваляюць пабудаваць цэласную сістэму-класіфікацыю зычных з улікам гэтых прымет:

1 М Ц	
+ +	
2 М Ц	3 М Ц
+ –	– +
4 М Ц	
+ –	

У падсістэме 4 знаходзяцца ўсе іншыя класіфікацыйныя прыметы зычных (глухасць-звонкасць, пярэднеязычнасць-заднеязычнасць і г. д.). Іншымі словамі, тут знаходзяцца ўсе словаформы рускай мовы, якія не ўлічваюць прыметы мяккасці-цвёрдасці. У падсістэме 2 знаходзяцца словы, якія змяшчаюць фанемы, якія маюць толькі мяккі варыянт у рамках аднаго кораня-ідэі: *лить-лью-лейка-литой-слиток*. У падсістэме 3 знаходзяцца словы з фанемамі толькі ў цвёрдым варыянце: *балда; дом* і г. д. І нарэшце, у падсістэме 1 знаходзяцца словы, якія змяшчаюць фанемы, што маюць і цвёрды і мяккі варыянт у рамках адной карнявой ідэі: *бить-бил- бой; любить-любил-любовь; стекло-стекла-стекле-стеклит*.

Рэфлексіўнасць можна звязаць з паняццем формы і зместу. З'ява чаргавання гукаў прадстаўляе сабой захаванне агульнага паняццйнага зместу пры некаторым змяненні формы прадстаўлення, г. зн. словы застаюцца рэфлексіўнымі сабе па агульнаму паняццйнаму зместу, аднак нерэфлексіўнымі па форме прадстаўлення: а) **н – ш**: *баран – барашек, ладонь – ладошка*; б) **д – с**: *завидовать – зависть, сладкий – сладсть*; в) **з – т**: *анализ – аналитический, гипноз – гипнотический*; г) **т – ч – щ**: *свет – свеча – освещение*. Прыклады а), б), в) адрозніваюцца ад прыклада г), які прадстаўляе ўласна акустычныя пераходы аднаго гука ў другі, тады як у першых трох прыкладах адбываецца ўсячэнне зычнай кораня адначасова з далучэннем суфікса.

Разгледзім групу складаных слоў з кампанентам **-вод**: *животновод, пчеловод, цветовод, садовод; пищевод, волновод, воздуховод*. Асноўная маса словаскладанняў з кампанентам **-вод** матывавана дзеясловам «разводить»

(пчол, кветки). Другая група словаскладанняў з тым жа кампанентам **-вод** матывавана дзеясловам «проводить». Як бачым, адзін і той жа кампанент **-вод** мае некалькі значэнняў, г. зн. нерэфлексіўны сабе па значэнні. У дадзеным выпадку нерэфлексіўнасць звязана з аманіміяй. Гэта дазваляе дапусціць, што ў шэрагу выпадкаў знаходжання нерэфлексіўнасці даследуемых аб'ектаў у іншых прадметных галінах там павінна быць знойдзена і аманімія. Такім чынам, лінгвістычная з'ява аманіміі можа і павінна існаваць і ў іншых прадметных галінах ведаў, таму што аманімія прадстаўлена ў відзе нерэфлексіўнасці як больш агульнай філасофскай катэгорыі.

Іншая карціна прадстае пры разглядзе словаскладанняў пераважна інтэрнацыянальнага характару, напрыклад, **-лог** (текстолог, психолог); **-метр** (рентгенметр, виброметр); **-бол** (волейбол, мотобол), у якіх другі кампанент складаных слоў мае адно значэнне, г. зн. рэфлексіўны сабе па значэнні.

Аманімія як нерэфлексіўнасць слоў на ўзроўні словаформ вызначае падобныя працэсы і на наступным узроўні – узроўні кампазіцый, садзейнічае з'яўленню двухсэнсавых аманімічных кампазіцый з недакладнымі граматычнымі пазіцыямі: «*Пень скрывае тень*», «*Тень скрывае пень*». Аднак сярод 3 тыс. кампазіцый мадэлі «суб'ект – дзеянне – аб'ект», выяўленых пры суцэльнай выбарцы (банк даных НДЛ тэарэтычнай і прыкладной лінгвістыкі БДУ), такіх не набярэцца і двух дзесяткаў. Можна выказаць здагадку, што носьбіты пазбягаюць выкарыстання кампазіцый, якія не забяспечваюць перадачы дакладнай інфармацыі. У іншых формах (напрыклад, множнага ліку) гэтая нерэфлексіўнасць знімаецца: «*Мать любит дочь*» і «*Дочери любят мать*», «*Матери любят дочерей*» – тут аманіміі няма.

Транзітыўнасць па азначэнні – матэматычнае паняцце і адносіцца да ўласцівасцей, якія ўваходзяць у аксіёмы эквівалентнасці (па П.С.Аляксандраву). Уласцівасць транзітыўнасці ён азначае наступным чынам: калі эквівалентны элементы x і x' , а таксама x' і x'' , то x і x'' эквівалентны.

Аднак транзітыўнасць з'яўляецца неспецыфічнай уласцівасцю, якую можна адшукаць і ў языковых аб'ектах-сістэмах. Часткова гэта было даказана ў рабоце В.А.Карпава «Язык як сістэма» і іншых работах таго ж аўтара.

Пры стварэнні сістэм штучнага інтэлекту, звязанага з выкарыстаннем натуральнай мовы, база даных і база ведаў прадстаўляюць сабой розныя структуры. Гэта розніца заключаецца ў тым, што база даных звычайна дэкларуецца, а на аснове гэтых дэкларацый з дапамогай алгарытмікі робяцца вывады і атрымліваюцца новыя веды. Транзітыўнасць тут можа выконваць функцыю, з дапамогай якой аб'ём базы даных можа быць зведзены да мінімуму па прычыне высокай вырашальнай здольнасці гэтай уласцівасці.

Мы паспрабуем паказаць праяўленне транзітыўнасці на розных узроўнях. Узровень фанетыкі можна паказаць на прыкладзе чаргаванняў:

свеТ – свеЧа – освещеНие (т – ч – щ)
ходиТь – хоЖу – хоЖдеНие (д – ж – жд)

Прыведзеныя прыклады дэманструюць яўную сіметра-асіметрыю (дысіметрыю) і няяўную транзітыўнасць на яе аснове. Сувязь, якая аб'ядноўвае першыя тры прыклады, прадстаўлена на ўзроўні семантыкі і граматыкі (усе тры назоўнікі рознага роду: калі першыя звязаны з другім прыналежнасцю да адной часціны мовы, а другі звязаны з трэцім той жа ўласцівасцю, значыць першае звязана з трэцім на аснове транзітыўнасці, хаця ад папярэдняга літарнага саставу захаваліся тры сімвалы). У гэтым выпадку мы проста паказалі наяўнасць транзітыўнасці, якую не адчувае носьбіт мовы, таму што сувязь гэтых слоў для яго не патрабуе доказу. Але для іншаземца падобныя сувязі не відавочныя. У носьбітаў мовы яны служаць эталонам чаргаванняў гукаў у новых адпаведных словах.

Разгледзім магчымасці выкарыстання ўласцівасці транзітыўнасці для фармальнага параджэння новых адзінак інфармацыі на ўзроўні лексікі. Гэта найбольш магутная ў інфармацыйным плане ўласцівасць.

Апошнія два-тры дзесяцігодзі азнаменаваны стварэннем надзвычай вялікай колькасці складаных слоў, у прыватнасці кампозітаў. Для прыкладу будзем спасылацца на слоўнік, створаны в НДЛ ТіПЛ па матэрыялах сучаснай публіцыстыкі, мастацкай прозы, навуковых тэкстаў (камп'ютэрны варыянт). Слоўнік кампозітаў мае аб'ём звыш 55 тыс. адзінак.

Транзітыўныя адносіны паміж кампозітамі ўзнікаюць у тым выпадку, калі ў іх саставе маецца агульны элемент, які выступае ў якасці звяна, якое іх звязвае.

Прывядзем прыклады назоўнікаў-кампозітаў, якія маюць ў сваім складзе агульны элемент і дазваляюць адпаведна ўласціваці транзітыўнасці мадэліраваць новыя кампозіты.

1) моряк-балтиец балтиец-герой ----- моряк-герой	2) артист-акробат акробат-эксцентрик ----- артист-эксцентрик
3) дом-корабль корабль-дворец дворец-крепость крепость-музей ----- дом-дворец; дом-крепость; дом-музей; корабль-крепость; корабль-музей; дворец-музей.	

Як бачна з прыведзеных прыкладаў, магчыма стварэнне свайго роду транзітыўнага ланцужка, у якім кожны першы элемент можа ствараць пару з другім элементам кожнай з наступных пар.

Падобныя адносіны дазваляюць ствараць цэлыя транзітыўныя вузлы, якія маюць развіццё як у левы, так і ў правы бок ад ядра.

Активист – АРТИСТ	
АРТИСТ-агитатор-	
АРТИСТ -	-акробат-
АРТИСТ-	-гражданин-
АРТИСТ-	-дрессировщик

Наяўнасць такога вузла дазваляе стварыць тысячы кампозітаў назоўнікаў і разам з гэтым аддзяляць кампозіты тыпу **папье-маше, статс-дама**, якія не прадстаўляюць узлы структур. Разам з гэтым узлавяя структуры дазваляюць знайсці і нетранзітыўныя адносіны. Яны праяўляюцца ў спалучэнні з метафарычнымі элементамі кампозітаў: **бык-гигант, гигант-завод**, дзе элементы **«бык»** і **«завод»** не ўступаюць у транзітыўныя адносіны, хача такая магчымасць не выключана.

Падобныя прыклады паказваюць, што транзітыўнасць з'яўляецца ўласцівасцю, якая дазваляе мадэліраваць новыя кампозіты пры наяўнасці ў іх саставе агульнага элемента. Аднак такая транзітыўнасць не будзе бясконцай, таму што недзе яе ланцужок будзе перарваны закальцоўкай (у выпадку, калі ў якасці другога элемента пары выступіць слова, якое ўжо з'яўляецца першым элементам адной з пар транзітыўнага ланцужка). Можна дапусціць, што такім чынам будзе фармальна абмяжоўвацца група назоўнікаў з пэўнай семантыкай.

Разгледзім, як праяўляецца ўласцівасць транзітыўнасці ў мове на прыкладзе мадэлі **Р** і **Р** (два дзеясловы, звязаныя злучнікам «и»). Усе мадыфікацыі, якія прадстаўляюць мадэль **Р** і **Р**, прыведзены да пачатковай формы і з'яўляюцца спалучэннем інфінітываў.

Калі мы возьмем у якасці зыходнага матэрыялу пары дзеясловаў, якія звязаны злучнікам «и», і прааналізуем фармальную арганізацыю гэтых пар і сувязі паміж імі, то можам убачыць наступнае. Паміж элементамі двюх любых пар дзеясловаў, звязаных злучнікам «и», магчымы адносіны двух відаў: транзітыўныя і нетранзітыўныя. Транзітыўныя адносіны ўзнікаюць у тым выпадку, калі ў дадзеных пар ёсць агульны элемент, які выступае ў

якасці сувязнога зв'язна. Калі адзін і той жа дзеяслоў уваходзіць у якасці складальніка у дзве пары дзеясловаў са злучнікам «и», прычым пазіцыя агульнага дзеяслова ў гэтых парах не супадае, то такі дзеяслоў, адпаведна ўласцівасці транзітыўнасці, становіцца сувязным зв'язном паміж двума парамі дзеясловаў пры ўмове іх лексічнай і граматычнай спалучальнасці. Пары дзеясловаў могуць не мець у сваім складзе агульных элементаў, і тады паміж іх складальнікамі не ўзнікаюць і транзітыўныя адносіны. Адсутнасць агульных элементаў не сведчыць пра немагчымасць транзітыўных адносін наогул. Гэтаму можна даць наступныя тлумачэнні: 1) назіраецца з'ява нерэалізаванай транзітыўнасці, альбо адсутнасць сувязнога зв'язна ў банку даных; 2) праяўляецца уласна нетранзітыўнасць, г. зн. немагчымасць злучэння пэўных дзеясловаў з-за іх семантычнай несумяшчальнасці.

Разгледзім, да прыкладу, дзве пары дзеясловаў: **Р** і **Р'**, **Р'** і **Р''** (= **жить** і **помнить**, **помнить** і **любить**). Прыналежнасць элементаў, якія складаюць гэтыя пары, да аднаго класу дзеясловаў дазваляе лічыць іх эквівалентнымі. Калі мы запішам эквівалентнасць пры дапамозе значка ~, то па азначэнні класаў **Р** ~ **Р'**, **Р'** ~ **Р''**; такім чынам, па транзітыўнасці **Р** ~ **Р''**. Разгледзім гэтую з'яву на прыкладзе двюх пар дзеясловаў:

- 1) **жить** і **помнить**;
- 2) **помнить** і **любить**.

Вывод: 3) **жить** і **любить**

Дзве пары дзеясловаў (або дзве адзінкі інфармацыі) дазваляюць атрымаць дзякуючы ўласцівасці транзітыўнасці дадатковую, трэцяю адзінку інфармацыі. Тры здвоеныя пары дазваляюць атрымаць ужо тры адзінкі дадатковай інфармацыі за кошт таго, што кожны з уключаных у ланцужок дзеясловаў у якасці першага элемента пары ўступае ў транзітыўныя адносіны з другімі элементамі ўсіх наступных пар. Напрыклад:

- 1) **жить** і **помнить**;
- 2) **помнить** і **любить**;
- 3) **любить** і **ждать**.

Вывод: 4) **жить** і **любить**
 5) **жить** і **ждать**
 6) **помнить** і **ждать**

Чатыры здвоеныя пары дазваляюць атрымаць шэсць адзінак дадатковай інфармацыі і г. д.

Паколькі большасць дзеясловаў (пры адсутнасці лексічных і граматычных забарон) можа мець паралельную сувязь са многімі дзеясловамі, кожны з якіх у сваю чаргу можа незалежна развівацца, сувязь падобных пар дзеясловаў нагадвае разгалінаваную крону дрэва; у выніку такой арганізацыі паралельных ланцужкоў адбываецца значнае павелічэнне адзінак інфармацыі. Так, дзеяслоў «**бороться**», сувязі якога прадстаўлены чатырма ланцужкамі рознай дліны, дазваляе атрымаць сорак чатыры адзінкі дадатковай інфармацыі.

Такім чынам, на падставе ўласцівасці транзітыўнасці мы ствараем матрыцы тыпу:

- 1) **Выходит** і **идти**;
 Идти і **сказать**...
- 2) **Садиться** і **смотреть**;
 Смотреть і **учиться**...

Знешне транзітыўных славаформ даволі многа. Адсюль узнікае праблема стварэння зводу дазваляў і забарон для параджэння новых кампазіцый на базе існуючых. І цалкам заканамерна, што магчымасць або немагчымасць такога параджэння будзе цесна звязанай з лексічнай семантыкай словаформ. Таму, напрыклад, немагчымы сінтэз на ўзроўні канструкцый:

Калі зыходзіць з семантыкі дзеяслова *сказать* – 'выразить в устной речи какие-то мысли, мнения, сообщения', – якая падобна са значэннем 'выражать отрицательное отношение к чему-либо', – канструкцыя *сказать и осуждать* не будзе параджацца, таму што абодва дзеясловы перадаюць адносіны, прычым семантыка другога ўваходзіць у семантычнае поле першага.

Немагчыма параджаць канструкцыі *лететь и спать* у дачыненні да некаторых аб'ектаў рэчаіснасці, напрыклад: птушка не можа адначасова ляцець і спаць, але з развіццём НТП гэта стала магчымым для пасажыраў самалёта, за выключэннем пілотаў.

Дэталы разгляд усіх кампазіцый можа прывесці да стварэння вельмі важнага для машынай мадэлі рускай мовы зводу дазваляў і забарон сінтэзу новых кампазіцый.

Прывядзем азначэнне сіметрыі. Сіметрыя – асіметрыя – фундаментальныя характарыстыкі ўсяго існага, прынцыпова важныя ў аспекце агульгай тэорыі сістэм Ю.А. Урманцава. «Сіметрыя з'яўляецца сістэмнай катэгорыяй, якая абазначае супадзенне па прыметах сістэм пасля змяненняў. Асіметрыя – процілегласць сіметрыі. Гэта сістэмная катэгорыя, якая абазначае несупадзенне па прыметах сістэм пасля змяненняў»³. Такім чынам, асіметрыя – неабходнае дапаўненне і процілегласць сіметрыі.

Разгледзім сустрэкаемасць сіметрыі ў канструкцыях з аднакарэнных назоваў са злучнікамі *и*. Калі ўзяць за аснову сіметрыю па такому паказчыку, як род, то атрымаюцца тры значныя разрады слоў з адпаведнай сіметрыяй для кожнага роду. Можна вылучыць наступныя групы сіметрычных канструкцый:

1) па прымеце «мужчынскі род» (*лес и лесовод, пешеход и переход, доход и расход, герой и антигерой* і т.д.);

2) па прымеце «жаночы род» (*наука и лженаука, цена и оценка, сдача и отдача, княгиня и княжна* і т.д.);

3) канструкцыі, сіметрычныя па прымеце «ніякі род» (*самофинансирование и самоутверждение, многоголосие и многописание, право и бесправие, поголовье и безголовье, милосердие и бессердечие, правдоподобие и правдолюбие* і др.).

Усе названыя канструкцыі сіметрычныя адна адной і па прымеце «адзіночны лік», таму што ўсе яны складаюцца з назоваў у форме адзіночнага ліку.

Унутры кожнага разраду можна выдзеліць сваі падразрады, паміж каторымі таксама існуюць свае адносіны падабенства і рознагалосся. Падразразна апісаць іх усе амаль немагчыма, бо кожная новая сіметрыя параджае новую асіметрыю, асіметрыя – сіметрыю і г. д.

Асобна выяўлена таксама вялікая група кампазіцый, якія маюць сіметрыю па прымеце «множны лік» (*лица и лики, были и небылицы, расчеты и просчеты, расходы и доходы, изобретатели и изобретения* і т.д.).

Узроўні сіметра-асіметрыі аднакарэнных слоў могуць быць самымі рознымі. Напрыклад, можна выдзеліць у асобную групу «норма і памяншальнае» наступныя кампазіцыі: *яблоки и яблочки, проволока и проволочка, ходули и ходульки, рыба и рыбка* і г. д.

Як асобную групу можна разглядаць і кампазіцыі, сіметрычныя па прымеце «месца і яго жыхары», напрыклад: *Глухов и глуховцы, север и северяне, Каир и каиры, Омск и омичи, Москва и москвичи, Италия и итальянцы* і г. д.

Асобную групу складаюць назваўнікі, якія абазначаюць асоб мужчынскага і жаночага полу. Тут магчыма выдзеліць дзве падгрупы:

1) м.р. і ж.р. (*велодедушки и велобабушки, китайцы и китайки, жандарм и девушка-жандарм, Павел и Павлинка, Антуан и Антуанетта* и т.д.);

2) ж.р. і м.р. (*Алла и Алик, красавицы и красавцы* и т.д.). Колькасць такіх груп надзвычай вялікая; паміж групамі будуць таксама праяўляцца адносіны падабенства, супадзення па раду прымет.

Такім чынам, увядзенне новых лінгвістычных катэгорый – рэфлексіўнасці, сіметрыі, транзітыўнасці – пацвярджае эфектыўнасць іх рознаўзроўневага прыкладання для аналізу і апісання фактаў мовы.

¹ См.: Лекомцев Ю. К. Введение в формальную лингвистику. М., 1983; Карпов В. А. Язык как система. Мн., 1992.

² См.: Александров П. С. Введение в теорию множеств и общую топологию. М., 1977.

³ Система. Симметрия. Гармония // Урманцев Ю. А. Симметрия и асимметрия как категории ОТС: их применение и соотношение. М., 1988. С. 192.